

ПОЧАТКОВА НАРОДНА ШКОЛА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. : РЕТРОСПЕКТИВА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ

У статті розкриваються етапи становлення початкової народної школи в період кінця ХІХ – початку ХХ століття. На основі аналізу історико-педагогічної літератури та сучасних педагогічних досліджень автор робить спробу довести, що становлення і розвиток освіти серед широких народних мас у зазначений період відбувалися вкрай поволі та з великим опором з боку уряду. Проте цьому процесу сприяло розуміння народних вчителів необхідності освіти всього населення.

На сучасному етапі розвитку людство переживає процес глобалізації, який стосується усіх сфер суспільного життя. Нова реальність вимагає формування нової особистості. І одну з провідних ролей у цьому процесі відіграє освіта. Становлення освітньої системи в Україні сьогодні вимагає дослідження історичного стану розвитку теорії й практики виховання і навчання нового покоління на різних етапах розвитку людського суспільства.

60-ті рр. ХІХ століття виявилися переломним періодом в історії педагогічної думки та школи. Визрівання капіталістичного устрою в надрах феодального ладу призвело до глибокої кризи всієї феодально-кріпосницької системи, яскравим проявом якої був суспільно-педагогічний рух другої половини 50-х – початку 60-х років ХІХ століття. Ця епоха є одною з яскравих сторінок в історії вітчизняної педагогіки, що спонукає багатьох вчених до її вивчення [1; 2; 3].

Для розуміння сутності початкової народної школи кінця ХІХ – початку ХХ століття і розв'язання цілого ряду сучасних проблем підготовки вчителя початкової школи розглянемо історію її становлення та розвитку в системі освіти України того часу.

Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними педагогами і громадськими діячами ще на початку ХVІІІ століття. Не зважаючи на вкрай реакційну політику царського уряду в галузі народної освіти, потреба в освічених працівниках сприяла виникненню та розвитку деяких типів шкіл і для селянських дітей.

Уже в дореформеному селі існували нечисленні приходські училища, що знаходилися під опікою священників та поміщиків, а також повітові сільські училища, що задовольняли потреби міністерств та відомств писарями, землемірами, урядниками й іншими службовцями нижчої кваліфікації. Найбільш поширеними стали училища повітового відомства і міністерства державного майна, завдяки яким письменність повітових та державних селян була дещо вищою, ніж у маєтках поміщиків. Заснування шкіл у маєтках поміщиків повністю залежало від матеріального стану і бажання їх власника. Сільські школи, організовані окремими поміщиками, призначалися здебільшого для дворових селян, що були зайняті в сфері обслуговування і потребували елементарної письменності (лакеї, старости і т.д.).

Частково потреба в письменних селянах задовольнялася за допомогою священників, дяків, відставних солдат, які створювали невеликі школи грамоти у своїх будинках або найнятих приміщеннях. Створення шкіл для селян зустрічало серйозні перепони з боку царського уряду і дворянства, тому серед кріпаків письменними були одиниці.

Розвиток нового суспільного устрою (капіталістичного) диктував, відповідно, нові вимоги. Об'єктивно виникла потреба в підвищенні культурного рівня і грамотності широких верств населення, які мали сформувати новий клас – трудящих. Але поширення в народі знань та освіти могло стати причиною незадоволеності існуючим суспільним ладом. Тому царський уряд усіма засобами обмежував освіту робочих та селян. Однак неузгодженість між освітніми потребами населення і концепцією розвитку освіти з боку Міністерства Народної Освіти змусила уряд іти на деякі поступки в галузі народної освіти.

Однією з буржуазних реформ самодержавства, що мала на меті пристосувати самодержавно-кріпосницький устрій до потреб капіталізму, було створення земств, до компетенції яких входило піклування про народну освіту. "Положенням про земські установи", що було затверджене 1864 року, витрати на народну освіту були віднесені до числа необов'язкових і земства не мали права втручатися у навчально-виховний процес школи всупереч бажанню уряду. Саме в галузі освіти земська діяльність виявилась найбільш успішною[4].

Суспільно-педагогічний рух 60-х років ХІХ століття з особливою силою висунув ідею всезагальної освіти і пов'язану з цим проблему загальноосвітнього характеру школи. Демократично налаштовані кола російського суспільства приділяли велику увагу організації початкової народної школи і створенню сприятливих умов для її розвитку.

У період 60 – 70-х років ХІХ ст. загально-педагогічний рух зосередив свою основну увагу на найбільш слабкій її ланці народної школи у системі російської освіти – початковій школі. Відповідно до загального змісту буржуазно-демократичних вимог питання про народну школу ставилося: по-перше, у політичній площині як право розкріпаченого народу на освіту; по-друге, у просвітительській площині як духовне та розумове розкріпачення народу; по-третє, у педагогічній площині як пошуки оптимального педагогічного рішення просвітительських і власне педагогічних завдань.

Політичний характер вимог прогресивної спільноти в галузі народної освіти – відмова від станової школи, усунення урядового бюрократичного апарату від участі у справі освіти народу, створення народної суспільної

школи, а не державної – змусив уряд прийняти більшість цих вимог. "Положення про початкові народні училища" 1864 року декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою. Однак декларація цих прав була лише короткочасною поступкою визвольному руху, спрямованою на нейтралізацію загальнопедагогічного руху.

Законодавчо затвердивши народну школу, уряд не включав коштів на її утримання у кошторис державних витрат. Відмовившись від фінансової участі у справі розвитку системи початкової освіти та законодавчо допускаючи до неї спільноту в особі земства, уряд переклав фінансові та організаційні питання на громадську ініціативу. Питання про те, бути чи не бути початковій народній школі, спиралося, насамперед, на фінансовий стан громади. Для розвитку мережі народних шкіл потрібні були чималі кошти. І у земства, як органа місцевого самоуправління, ці кошти знайшлися. Потяг до освіти, що прокидався серед народних мас, змушував земства йти на будь-які поступки заради відкриття шкіл [5].

За підпорядкуванням і, відповідно, фінансуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські (фабричні), залізничні, церковнопарафіяльні. Зростання потягу народу до освіти, значні матеріальні вкладення земств і сільських товариств у шкільне будівництво забезпечили швидкий розвиток земської школи. Налякане розмахом суспільної та народної ініціативи, самодержавство в кінці 60-х років змінює ставлення до народної школи. У рескрипті 25 грудня 1873 року на ім'я міністра народної освіти Олександр II закликав дворянство "стати на варті народної школи". 14 лютого 1874 року міністр народної освіти Д.О. Толстой вніс у Державну раду проект нового "Положення про початкові народні училища", до обговорення якого громадськість вже не залучалася. 25 травня 1874 року проект був затверджений імператором. "Положення" 1874 року докорінно змінило управління початковою народною школою, практично поставивши її в безпосереднє підпорядкування місцевим органам Міністерства народної освіти – дирекціям народних училищ. Проте всі спроби самодержавства припинити процес зміцнення і розвитку земської школи зазнали поразки. Воно не змогло стримати розвиток народної школи, не дивлячись на всі введені обмеження, що її сковували [6].

Загалом структура початкової освіти після реформ 60-х років складалася зі шкіл трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні училища, які були нижчою елементарною школою. Однокласними були велика частина земських, церковноприходських і міських шкіл. Термін навчання у них, звичайно, встановлювався трирічний, в однокласних церковноприходських школах – дворічний. До шкіл другого ступеня початкової освіти належали двокласні училища. Навчальний курс першого класу двокласних училищ був таким само, як і в однокласній школі. Другий клас (із дворічним терміном навчання) давав додатковий курс початкової освіти, до якого входили Закон Божий, російська граматики, історія, географія Росії, арифметика, основи геометрії й креслення, відомості про природознавство. До шкіл третього (й останнього) ступеня початкової школи належали багатокласні училища. До них відносилися в основному повітові та міські училища. У школах цього типу всі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний [7].

Розвиток земської сільської школи і зростання її популярності серед селян стали причиною занепокоєння правлячих верств, які бачили, що земська школа має несприятливий вплив на сільське населення. На початку 80-х років XIX століття уряд і Міністерство освіти вирішили радикально змінити положення народної освіти за допомогою духівництва, протиставивши земській церковноприходській школі. Основна мета цього типу шкіл полягала в тому, щоб розповсюджувати серед народу вчення віри і моральності, вселяти любов до церкви і богослужіння.

Протягом усього періоду існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалася вперта і безперервна боротьба. Земства скаржилися, що духівництво навмисно перешкоджало зростанню земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською. За змістом, методами і результатами роботи сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській. Рівень підготовки випускників церковних шкіл був дуже низьким. Багато хто з них майже не вмів писати, вирішити простого арифметичного завдання [3].

Відповідно до Положення 1869 року, Інструкцією Міністерства освіти 1875 року поряд із земськими та церковноприходськими школами існували міністерські училища, які повинні були служити зразком для інших у педагогічному відношенні. Вони насаджувалися також на противагу земській школі і мали проводити в народну школу ідеї офіційної педагогіки, вказуючи земській школі потрібний уряду напрям у навчанні та вихованні дітей. Міністерські зразкові училища відкривалися у великих селах і так само, як решта типів сільських шкіл, утримувалися за рахунок місцевого населення. Хоча ці училища повинні були служити зразком для земських шкіл, вони, за словами прогресивного діяча народної школи Н.В. Чехова, часто були їх "блідою копією". Програми зразкових училищ не відповідали вимогам життя і потребам сільського населення, будь-які нововведення в організації навчання впроваджувалися поволі й обережно.

Разом з організованими школами в селах продовжували існувати школи грамоти, що відіграли велику роль у розповсюдженні письменності серед селян. Проте в кінці XIX століття уряд вирішив використати їх як засіб обмеження рівня освіти селян і звести навчання до елементарної грамоти і етично-релігійного виховання, а тому передав їх під опіку Священного Синоду. Термін навчання у такій школі не перевищував один – два роки. Зміст навчання включав навчання читанню Часослова і Псалтиря, співу молитов. Далі за ступенем важливості було читання цивільного друку, письмо і початкове обчислення [7]. Випускники цих шкіл одержували дуже низький рівень знань. Багато хто з них ледве читав і майже не вмів писати.

Одним із засобів впливу царського уряду і духівництва на загальноосвітній характер навчання дітей була професіоналізація сільської школи. Царський уряд вбачав у школі, яка навчала народ надмірно роздумувати і "філософствувати", загрозу державному устрою і тому намагався максимально обмежити її загальноосвітній характер. Боячись народу, здатного мислити, вони наполягали на ранній професіоналізації шкільного навчання, що відволікала дітей від загальної елементарної освіти і розвитку. Проти професіоналізації початкової школи виступали всі прогресивні педагоги і діячі освіти. Так, відомий методист початкової школи М.Ф.Бунаков писав, що селяни були далекі від тієї вузькоутилітарної практичності, яку прагнули нав'язати народній школі. Він довів принципову відмінність між загальноосвітньою і професійною школою, а також залежність професійної освіти від загальноосвітньої підготовки як необхідного фундаменту професійної досконалості [8].

Рішуче виступали проти професіоналізації початкової школи Д.І. Тихомиров, В.П. Вахтеров та інші прогресивні педагоги. Без належної загальноосвітньої підготовки, вказували прогресивні педагоги, всі професійні навчальні заклади не дадуть бажаних результатів, оскільки малорозвинені селяни і ремісники не зможуть по-справжньому вести й удосконалювати своє господарство. В.П. Вахтеров, наприклад, вважав, що не існує такої професії, в якій не вимагалось б того, що ставить собі на меті загальноосвітня народна школа, оскільки спостережливість, здоровий глузд та освіченість потрібні всім [9].

Виступаючи проти професіоналізації навчання у народній школі, передові педагоги і народні вчителі звертали особливу увагу на тісний зв'язок загальноосвітньої підготовки з життям і практикою селянських дітей. Вони відзначали, що багато фактів і явищ, що висловлювалися на сторінках допущених в народну школу офіційних підручників, часто виявлялися непосильними для школярів, оскільки матеріал, що пропонувався, не враховував їх життєвого досвіду і особливостей розвитку. Відмовляючись від офіційної педагогіки з її формалізмом і відірваністю від життя, багато сільських вчителів будували навчання на основі зв'язку навчального матеріалу з навколишнім життям і практичним досвідом учнів.

Таким чином, становлення початкової народної школи кінця XIX – початку XX століття в системі освіти України відбувалося в умовах жорсткого протистояння. Ні уряд, ні церква не заохочували розповсюдження освіти серед селян, вбачаючи у цьому загрозу існуючому режиму, і тому робили все можливе для того, щоб зашкодити розвитку народної школи. Але завдяки самовідданій роботі вчителів народних шкіл, які досить часто виконували не тільки свої безпосередні обов'язки, а й, наприклад, санітарно-оздоровчу роботу серед населення, суспільну роботу по організації народних бібліотек, дореволюційна народна школа мала певні успіхи та досягнення.

Розглянувши початкову народну школу кінця XIX – початку XX ст. як джерело загальної освіти для селян, предметом нашого подальшого дослідження є "народний вчитель", зокрема особливості його педагогічної та загальнопросвітницької діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кін. XIX – на поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 19 с.
2. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова – К., 1998. – 18 с.
3. Брочок С.Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2005. – 206 с.
4. Шумілова І. Просвітницька діяльність повітових земств північно-приазовського регіону в др. пол. XIX ст. // Шлях освіти. – 2003. – №3 – С. 47-52.
5. Канышева М. Роль земства в розвитку начального образования в Крыму во II пол. XIX века. // Імідж сучасного педагога. – 2003. – №2. – С. 16-18.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX века. / Под ред. Е.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебнева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
7. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
8. Бунаков Н.Ф. Записки: Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной 1837 – 1905. – СПб.: Т-во "Общественная польза", 1909. – 364 с.
9. Вахтеров В.П. Избранные педагогические сочинения. – М.: "Педагогика", 1987. – 400 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.09. 2006 р.

Андрійчук Н.М. Начальная народная школа конца XIX – начала XX века: ретроспектива её становления.

В статье раскрываются этапы становления начальной народной школы в период конца XIX – начала XX века. На основе анализа историко-педагогической литературы, а также современных научных исследований автор делает попытку доказать, что становление и развитие образования среди широких масс в указанный период происходило очень медленно и с большим сопротивлением со стороны правительства. Но данному процессу способствовало понимание народных учителей необходимости образования всего населения.

Andriychuk N.M. National Primary School of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries: retrospective view of its formation.

The article reveals periods of national primary school formation in the period of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. On the basis of historical-pedagogical literature and modern scientific research analysis the author tries to prove that the formation and the development of education nationwide in the period indicated took place very slowly and with great resistance from the government side. But this process was promoted by people's teachers understanding the necessity of education for all the population.